

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:2 • 2004

Svar till Dag Lindström

Av Arne Jarrick & Johan Söderberg

Inledning

Det är inte särskilt inspirerande att gå i svaromål på Dag Lindströms nya kritik av den civiliseringsforskning som vi, Arne Jarrick och Johan Söderberg, bedrev på 1980- och 1990-talen. Det mesta känns igen från förr, såväl Lindströms idéer om det tidigmoderna samhällets våldskultur som hans kritik av vårt civiliseringsperspektiv.¹ Han citerar till och med samma passager ur våra skrifter som han citerade redan för tio år sedan. Ett exempel kan anföras. År 1982 publicerade dåvarande doktoranden Arne Jarrick en artikel i *Scandia* där han i en högst tentativ passage, överdrev – det måste erkännas – bristen på impulshämning bland människor i det tidigmoderna Sverige. Passagen citerades redan i Lindströms artikel från 1994, och nu som då tillmäts den en oproportionerligt stor betydelse i vårt tänkande kring civiliseringsprocessen.²

Man kunde därför tycka att vi borde avstå från att ge oss in i den gamla debatten på nytt och i stället hänvisa till det som vi för länge sedan hade att säga i de frågor Lindström än en gång tar upp till diskussion.³ Ändå har vi bestämt oss för att ta till orda, dels därför att den gamla debatten inte längre kan anses allmänt känd bland svenska historiker, dels därför att vi uppenbarligen inte lyckats göra oss förstådda hos vår mångårigt ihärdige opponer.

Hur Lindström har uppfattat oss

Lindström inleder sitt inlägg med ett till stora delar rättvisande referat. Så har han till exempel riktigt uppfattat att vi i vår definition av civilisering lägger tonvikten på empati och inte, som Norbert Elias gjorde, på människors växlande förmåga till att kontrollera sina aggressiva och andra impulser.

Allt har Lindström dock inte uppfattat korrekt, och det tycks oss som om Lindström allteftersom hans diskussion framskrider har svårt att hålla fast vid den i stort sett riktiga förståelse av vårt civiliseringsperspektiv som han

1. Dag Lindström, "Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden", *Historisk tidskrift* 1994:4.

2. Arne Jarrick, "Freud och historien", *Scandia* 1982:1.

3. Se t ex Arne Jarrick, "Framstegsskräcken inom historieforskningen: Ett försök till nyansering", *Häftan för kritiska studier* 1995:3, s 10, 13f.

presenterar i början. En bit in i texten vacklar han nämligen över från att diskutera empati till att huvudsakligen kritisera oss för det han anser att vi har att säga om den tidigmoderna människans brist på affektkontroll. Och här går Lindström dessutom till stark överdrift. Så säger han att forskningen om äldre rättsskipning har ”betonat ett påfallande inslag av konfliktlösning, förlikningar och överenskommelser i det äldre skandinaviska rättssystemet”, och tillägger att dessa förhållanden ”med nödvändighet” nyanserar ”bilden av ett rakt igenom affektstyrt handlande”. Något längre fram återkommer han till frågan och hävdar att det hedersrelaterade våldet inte kan ”reduceras till primitiv affekt”. Detta är naturligtvis sagt i polemik mot oss, som om vi skulle mena att människor i det äldre samhället var rakt igenom affektstyrda.

Detta stämmer inte, trots ett fåtal mindre lyckade formuleringar i våra skrifter, ty för den som tar helheten av vårt tänkande kring civiliseringen i betraktande torde det vara uppenbart att vi inte har ställt renodlade tillstånd mot varandra: ett helt ociviliserat mot ett helt civiliserat. I stället är det förändringsprocesser eller förändringens riktning vi intresserat oss för, och i ett sådant perspektiv har vi gjort iakttagelsen att människor på vissa livsområden successivt har blivit mer restriktiva med att agera ut sina spontana impulser, vilket inte ska förstås som om vi menade att de dessförinnan var helt oförmögna att lägga band på sig.

I de sammanhang där vi har diskuterat civiliseringshistorien har vi framhållit den gradvisa förändringen som följden av ett slags lärprocess, där människor både inom en livscykel och från generation till generation steg för steg har lärt sig att interagera mer ”civiliserat” med varandra. Inte heller detta har Lindström fångat upp.

Det borde vara lätt för den som tillämpar en empatisk läsart att inte förväxla vår allmänna hållning med idén att människor i det tidigmoderna samhället skulle ha varit ”rakt igenom” affektstyrda, trots att också vi någon gång uttryckt oss en aning slarvigt.⁴ I själva verket kan det inte finnas något samhälle, hur ”primitivt” det än kan tyckas, utan att dess medlemmar skaffar sig kontroll, inte bara över naturen och varandra, utan också över sig själva och sina önskningar. Så som jägarna och samlarna i det paleolitiska samhället måste disciplinera sig själva i hanteringen av elden, så måste de neolitiska jordbrukare som med tiden ersatte dem begränsa sin lust att överkonsumera

4. Om empatisk läsart, se Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Praktisk historieteori*, femte upplagan, Stockholm 2003, s 9ff.

sina årliga skördar, och så vidare genom historien. Men att det i varje samhälle krävs ett mått av specifik självbehärskning både för den primära överlevnadens skull och för att interaktionen mellan människor ska vara en samhällelig interaktion över huvud taget, är alltså inte detsamma som att impulshämningen alltid har varit lika stark på alla livsområden. Dessa allmänna satsar kan kanske vara en av utgångspunkterna för en diskussion som i bästa fall kan föra oss utöver den punkt där vi befann oss för tio år sedan.

Så till den kritik Lindström riktat mot oss.

Våldets historiska förändring

I studiet av våldets historiska förändring över tid har vi fokuserat på det med dödlig utgång. En enastående dämpning av frekvensen registrerade mord och dråp ägde rum i Stockholm mellan 1400-talets senare del och 1700-talets mitt, från ungefär 80 till 3 om året, räknat per 100 000 invånare.

Vi tycks vara överens med Lindström om att en sådan kraftig förändring ägde rum. Det dödliga våldet minskar markant från medeltid till 1900-tal, konstaterar Lindström kortfattat. Därefter uppehåller han sig huvudsakligen vid ”mängden våldsbrott” eller våldet i allmänhet. Han menar att hederskulturen gjorde våldet socialt nödvändigt: ”Åran måste försvaras mot varje form av angrepp och våld uppfattades som ett legitimt sätt att värna ärans sociala kapital.”

Men så var det inte alls då det gäller synen på mord och dråp. Dödligt våld var absolut inte accepterat som ett legitimt sätt att värna hedern. Mord och dråp var långt in på 1800-talet belagda med dödsstraff, och denna straffutmätning har uppenbarligen haft ett starkt stöd i många människors rättsmedvetande.

Lindström ger en bild av att det skulle vara källmässigt svårt att följa händelseförloppet vid våldsbrott och få veta något om förövarens motiv. Här bör noteras att rättsprotokollen från Stockholm, den ort som vi särskilt har ägnat oss åt, blev betydligt utförligare vid 1600-talets mitt. Grövre våldsbrott behandlades utförligt, och rätten var angelägen att kartlägga vad som hänt och vilka motiv som funnits. Språket är inte alls lika korthugget som under medeltiden. En analys av motiv har således mycket att hämta ur ett sådant källmaterial.

Att synen på heder och ära var en annan i det tidigmoderna samhället än i det moderna har vi utförligt diskuterat. Vi är överens med Lindström om att förmenta kränkningar av hedern var ett motiv bakom många våldsbrott. När

han hävdar att det finns ”mycket starka indikationer på att våld, våldsbänagenhet, attityder till våld liksom rättssystemets sätt att hantera och reagera på våld rymmer kulturella dimensioner”, så är detta ett trivialt konstaterande. Detta anser alla forskare, såvitt vi vet.

Till bärkraften i Lindströms alternativa förklaringsmodell återkommer vi längre fram. Låt oss här bara påpeka att försvaret av hedern långtifrån var det enda motivet bakom våld, vilket Lindström tycks mena. Hans syn på det regelstyrda våldet i det medeltida och tidigmoderna samhället innebär dels att oprovocerat våld inte tycks ha kunnat existera annat än i undantagsfall, dels att verbala kränkningar normalt ledde till våldshandlingar.

Båda dessa uppfattningar saknar stöd i källmaterialet. Vi har empiriskt belyst hur våldsbrott ofta begicks under alkoholens inverkan. De ger ofta intryck av att ha varit fylleslagsmål som ingalunda följde det närmast ritualiserade schema, hårt strukturerat av ett socialt regelverk, som Lindström föreställer sig.

I *Odygd och vanära* (1998) resonerade vi utförligt om denna problematik och ställde testfrågan hur nära varandra fallen av okvädande och misshandel låg. Underlaget var de mål som behandlades av Norra kämnärsrätten i Stockholm 1681. Vårt resonemang var att om okvädanden ofta togs upp inför rätta *utan* att våld förekommit, så skulle det tyda på en tämligen god förmåga att hålla isär den verbala kränkningen från det fysiska våldet. Detta skulle i så fall tala emot att försvaret av hedern ges den dominerande plats det har hos Lindström. Här kan man aldrig nå fullt säkra resultat, eftersom vi inte säkert kan veta om fysiskt våld kan ha förekommit i okvädandemål, fastän det inte nämns. Det är dock sannolikt att förekomsten av misshandel i okvädandemål skulle ha stärkt den ena eller andra partens argumentation, och därför skulle ha omtalats. Bearbetningen visar att det fanns ett stort antal okvädandemål där inget tyder på att misshandel förekommit. Fysiskt våld nämns bara i knappt 40 procent av okvädandemålen. I flertalet fall av okvädanden, som ansågs så allvarliga att de togs upp i rätten, finns alltså inget våld dokumenterat.⁵

Okvädanden ledde alltså inte med automatik till våld. Folk tycks inte ha saknat förmåga att hålla isär verbala kränkningar från våld. Dessutom skilde sig okvädande- och misshandelsmålen på andra sätt. Okvädandena utspelades oftast mellan socialt tämligen jämbördiga parter. Fysiskt våld var något som oftare förekom mellan socialt olikställda. Varför det var så har vi gett

5. Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm 1998, s 71f.

några tänkbara förklaringar till, vilket det här skulle föra för långt att gå in på.⁶ Här konstaterar vi bara att den sociala olikheten mellan okvädande- och misshandelsmål också gör att dessa båda typer av brott inte ska identifieras som nödvändigtvis förbundna med varandra.

Om det är så att verbala kränkningar i väsentliga avseenden skilde sig från våldsutövning, borde förekomsten av dessa brottstyper ha förändrats på olika sätt över tid. Kurvorna borde inte löpa parallellt. Det gör de heller inte. Nedgången i dödligt våld föregriper med god marginal nedgången i okvädandemål. Det dödliga våldet föll tillbaka märkbart vid mitten av 1600-talet. Vid samma tid finns det indikationer på att brännvinsdrickandet ökade. Alkoholkonsumtionen gick troligen upp än mer under 1700-talet och under 1800-talets förra del, till följd av en fortsatt förskjutning av dryckesvanorna från öl till brännvin.⁷

Detta leder oss till två viktiga slutsatser. Den ena är att dämpningen av det dödliga våldet inte huvudsakligen kan återföras på förskjutningar i hederskulturen, eller i känsligheten för verbala kränkningar. Ännu 1780 var förtal och okvädanden de vanligast förekommande brott som togs upp i Södra Förstadens kämnärsrätt i Stockholm.⁸ Vid det laget hade det dödliga våldet reducerats på ett dramatiskt sätt jämfört med förhållandena under senmedeltid och 1500-tal. Men människor lade fortfarande utomordentligt stor vikt vid vad de uppfattade som sin heder. Både vanligt folk och rättssystemet tog uppenbarligen den rika floran av kränkande tillmälen på stort allvar. Människor riskerade inte alls på samma sätt som tidigare sina liv i våldsamma urladdningar, men hederskulturen levde i hög grad kvar. Skillnaden mot äldre tid var att folk mestadels avstod från att ta till knytnävarna, kniven eller yxhammaren, och nöjde sig med att dra okvädandet inför rätta.

Den andra slutsatsen är att människor med tiden förändrade sitt beteende under inverkan av alkohol. Alkoholen figurerar regelbundet i våldsbrott redan under senmedeltid och början av den tidigmoderna epoken, och konsumtionen ökade sannolikt mellan 1600-talet och 1800-talets mitt. Trots detta begicks allt färre grova våldsbrott. En rimlig övergripande konklusion är att människor i sitt handlande kom att lägga allt större band på sin aggressivitet, det vill säga tillägnade sig en starkare affektkontroll. Handlingarna kom att

6. Jarrick & Söderberg 1998, s 68.

7. Johan Söderberg, *Våld och civilisering i Sverige 1750–1870. En regional analys*, Stockholm 1999, s 79f.

8. Jarrick & Söderberg 1998, s 139, 149ff.

mindre dikteras av ögonblickets impulser. Norbert Elias tes om förstärkt självkontroll under denna period får här stöd. Här behövs fortsatta studier, men det finns internationella undersökningar som ger parallella resultat med våra.⁹

Den nära koppling som Lindström gör mellan försvar av heder och våldsbrott – och som saknar all empirisk dokumentation – måste ifrågasättas. Alldeles uppenbart var det inte så att försvaret av hedern standardmässigt utlöste våld. Denna vår delundersökning nämner Lindström inte.

Kan empati kartläggas historiskt?

Är det möjligt att säga något meningsfullt om hur människors förmåga att ta hänsyn till andra människors behov har gestaltat sig eller förändrats över tid? Kan empati kartläggas historiskt?

Lindström intar här två motsatta ståndpunkter. Å ena sidan säger han, när han diskuterar ett rättsfall i Stockholm 1584, att "åtminstone vissa sociala relationer förväntades präglas av behärskning och empati". Han menar också att de historiska fall vi redovisat inte visar att det var sämre förr än nu: "Liknande, eller värre [...] uttryck för bristande empati och affektkontroll kunde med lätthet hämtas från vår egen tid."¹⁰ Å andra sidan ifrågasätter han "om det överhuvudtaget är möjligt att mäta och jämföra graden av empati genom historien".

Dessa ståndpunkter går inte ihop. I det första fallet är det alltså möjligt att säga att empati förväntades i vissa sociala relationer på 1500-talet. Dessutom har Lindström funnit så många grova fall av bristande empati i nutid att en äldre tid inte alls framstår i oförmånlig dager. Lyssnar vi till hans andra uttalande skulle det dock inte gå att överhuvudtaget göra några utsagor av det slaget.¹¹

Vi kan inte lösa upp Lindströms ambivalens på den här punkten. Helhetsintrycket av hans inlägg är dock att den senare ståndpunkten överväger: det går inte att veta något om empati i historien.

Om det vore så, skulle en hel del forskning utöver vår egen vara förfelad,

9. Söderberg 1999, s 79. Se även Pieter Spierenburg, som för Amsterdam påvisar en kraftig tillbakagång för det impulsiva och oplanerade våldet av typ kroggräl med dödlig utgång mellan 1600-talets mitt och 1800-talets början; "Faces of Violence. Homicide Trends and Cultural Meanings: Amsterdam, 1431–1816", *Journal of Social History* 27 (1994), s 71 ff.

10. Jämförelsen med "vår egen tid" är irrelevant som invändning mot vår forskning, som inte behandlar samtida förhållanden. Våra studier sträcker sig inte längre fram än till ca 1870.

11. Detta argument har vi redan diskuterat i inledningen till antologin Arne Jarrick & Johan Söderberg (red), *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*, Stockholm 1994, s 12f.

även på helt andra områden än den som behandlar historisk brottslighet. Detta gäller exempelvis stora delar av den historiska forskningen kring barn. Vissa forskare har studerat hur vuxna från upplysningstiden och framåt började reflektera över barns särskilda förmågor och behov. Detta ökade intresse uttrycktes bland annat i en föränderlig och växande flora av barnböcker.¹² Ett intresse för empati i historien har även lett forskare som Ann-Sofie Ohlander att reflektera över varför diskussionen och lagstiftningen om barns skyddsbehov dröjde så länge med att komma på den politiska och kulturella dagordningen.¹³

Om det vore omöjligt att säga något om empati i historien skulle det heller inte gå att säga något om människors *oförmåga* till hänsynstagande, exempelvis i samband med det som Lindström betecknar som "avskyvärda fenomen som kvinnlig könsstympning eller så kallade hedersmord". På oss verkar det rimligt att se sådana företeelser som uttryck för bristande empati, liksom fenomen som slaveri och slavhandel förutsätter att vissa människor har utslutit andra ur sin empatiska horisont. Låt oss kort granska hur en historisk förklaring som fokuserar på empati har bidragit till att förskjuta den vetenskapliga debatten.

När Robert Fogel och Stanley Engerman skrev sin berömda *Time on the Cross*, vände de sig mot en traditionell uppfattning att slaveriet i USA hade varit olönsamt och stått i vägen för ekonomisk tillväxt. Slavarbetskraften var inte ineffektiv, menade författarna, utan kunde nå hög produktivitet inom jordbruk och bomullsproduktion. Att köpa slavar gav en ekonomisk lönsamhet som låg väl i nivå med de mest lönsamma industriella investeringar som stod till buds. Sydstaternas ekonomi befann sig i stark tillväxt. Slaveriet stod inte på något sätt inför sin snara undergång vid inbördeskrigets utbrott. Den gängse förklaringen till slaveriets fall stämmer därför inte. Fogels och Engermans slutsats var att avskaffandet av slaveriet måste förklaras som en moralisk och politisk reaktion. Antislaverirörelsen växte snabbt i styrka från 1700-talets sista årtionden och nådde tidigt framgångar utanför USA. Det var bara i USA som slavägarna var beredda att tillgripa inbördeskrig i stor skala för att behålla slaveriet. Rörelsens avgörande styrka var att den sköt fram den grundläggande moralfrågan framför alla ekonomiska spörsmål: det

12. Susanna Hedenborg, *Det gåtfulla folket. Barns villkor och uppfattningar av barnet i 1700-talets Stockholm*, Stockholm 1997.

13. Ann-Sofie Ohlander, *Det bortträngda barnet. Uppsatser om psykoanalys och historia*, Uppsala 1993.

var fel att en människa kunde äga andra människor; det stred mot principen att alla är lika inför Gud.¹⁴

Exemplet visar hur en förklaring grundad i kunskap om människors historiskt föränderliga empati kan läggas fram som ett fruktbart alternativ till andra förklaringar, i det här fallet en ekonomisk tolkning. Självfallet innebär detta också att empati som förklaring har en räckvidd som ligger långt utanför historiska studier av brott och straff.

Det finns naturligtvis ingen patentmetod för att studera empati i historien. En mångfald källor och metoder kan vara användbara, beroende på hur forskaren ställer sina frågor. Att mäta empati blir knappast aktuellt, men det kan vara möjligt att fånga in väsentliga aspekter. Historiska studier av exempelvis förbrytelser mot människovärde och mänskliga rättigheter öppnar stora och relevanta fält som borde vara högaktuella i vår tid. Det kan i princip handla lika mycket om studier av avcivilisering som av civilisering.

Definitioner och operationaliseringar

Lindström hävdar att vi inte skulle ha "operationaliserat de centrala begreppen affektkontroll och empati". Bland annat i inledningen till vår antologi *Människovärdet och makten* från 1994 har vi både definierat våra centrala begrepp och till dessa definitioner knutit fyra indikatorer på civilisering.

Empatin har definierats som en människas förmåga att läsa av och ta hänsyn till en annan människa, också om det gäller en människa som hon inte sympatiserar med, medan impulshämningen inte har krävt någon närmare definition. Utifrån detta har vi sagt att en individ är mer civiliserad ju mer hon förmår ta hänsyn till andra människors behov då hon agerar för att tillfredsställa sina egna behov. Man kan tänka tanken ända ut till den utopiska punkten då hon förmår ta in alla människor i sina överväganden, vilket vi också har gjort i vår allmänna diskussion.¹⁵

Vi definierar civilisering som en historisk process som innebär ett ökat ömsesidigt hänsynstagande mellan människor. Fyra centrala aspekter i civiliseringsprocessen urskiljs: respekten för människoliv, omsorgen om svaga grupper, rätten till likvärdig behandling samt utrymmet för personlig autonomi och tolerans. Var och en av dessa aspekter kan belysas empiriskt på en

14. Robert Fogel & Stanley Engerman, *Time on the Cross. The Economics of American Negro Slavery*, Boston, Mass 1974. Se även den fortsatta diskussionen i Robert Fogel, *Without Consent or Contract. The Rise and Fall of American Slavery*, New York & London 1991.

15. Jarrick & Söderberg 1994, inledningen.

lång rad olika sätt. Några relevanta frågor i anslutning till respektive aspekt är följande:

<i>Aspekt</i>	<i>Empiriska frågor</i>
Respekten för människoliv	Hur vanligt är våld och brutalitet? Hur reagerar människor mot våld och brutalitet?
Omsorg om svaga grupper	Visar människor omsorg om svaga grupper och i så fall på vilket sätt? Synliggörs svaga gruppers behov?
Likvärdig behandling	Diskrimineras människor efter börd, kön, etnicitet eller på annan grund? Hur utbredd är rättssäkerheten?
Personlig autonomi och tolerans	I hur hög grad tolereras andras uppfattningar? Vilket är tillståndet för mänskliga fri- och rättigheter, som yttrande- och trosfrihet?

I flera sammanhang har våra definitioner och de mellanliggande indikatorerna så operationaliserats i specifika studier. Till exempel är det uppenbart att vi anser den långsiktiga nedgången i det utåtriktade dödliga våldet som ett utslag av ökad impulshämning. Likaså anser vi att domstolarnas med tiden ökande hänsynstagande till omständigheterna under vilka lagförda brottslingar begick brott kan ses som ett utslag av tilltagande institutionell empati, i likhet till exempel med beslutet på 1778–1779 års riksdag att låta ogifta kvinnor föda anonymt och i obemärkthet. Vi har inte operationaliserat empatins globala eller allmänmänskliga utsträckning, men tror att det skulle vara möjligt att göra detta, både på den individuella och på den institutionella nivån, varför inte genom en undersökning av medborgarnas och statens vilja att ekonomiskt bistå avlägsna människor i nöd. Men låt oss för säkerhets skull påpeka att inga operationaliseringar har en oförmedlad relation till de teoretiska begreppen, att de därför är att betrakta som forskarens tolkning av teorins representation i verkligheten, att operationaliseringarna som sådana inte kan prövas empiriskt och därför alltid skulle kunna göras annorlunda. Om detta har vi skrivit utförligt i annat sammanhang.¹⁶

16. Jarrick & Söderberg 2003, kap 4: "Att pröva teorier".

De fyra nämnda aspekterna är indikatorer på civiliseringen, men de pekar inte på förhand ut någon särskild riktning på denna process. Ingenting säger heller att en sådan process måste äga rum, eller att den skulle löpa rätlinjigt. Det är lätt att hitta historiska skeden som inte utmärks av något ökat ömsesidigt hänsynstagande. Men vi har valt att studera tiden från senmedeltid fram till omkring 1870, och har då funnit väsentliga inslag i en process som präglas av ökad civilisering i vårt land. Övergången till ett fredligare samspel mellan människor i det vardagliga livet är som redan sagts en markant förändring i den riktningen, liksom de förstärkta reaktionerna mot brutalitet i straffutmätningen. Vi ser också en stor förskjutning i fråga om utrymmet för personlig autonomi och tolerans, något som sammanhänger med upplysningen, men redan dessförinnan kan ha haft att göra med att en ny gudsuppfattning började växa fram under 1700-talet. På vissa andra områden som är relevanta för civiliseringen är förändringarna mångtydigare, exempelvis i fråga om kvinnans ställning i samhället – här har vi inte varit förmögna att lägga fram någon helhetssyn. Det kan vara värt att poängtera att vår definition av civiliseringen saknar normativt innehåll. Att bedöma förändringarna som goda eller onda, som framsteg eller bakslag, står var och en fritt. Men detta ligger inte inbyggt vare sig i definitionen av civilisering eller i valet av empiriska indikatorer.¹⁷

En forskning som vill förbinda teori med empiri behöver precisera sina teoretiska begrepp och ange hur de operationaliseras, det vill säga klargöra hur de svarar mot observationsdata i ett empiriskt material. Vårt teoretiska begrepp civilisering belyses alltså via fyra indikatorer som var och en kan operationaliseras på olika sätt. Indikatorn "respekten för människoliv" väljer vi att studera ur två aspekter. Den ena är våldsutövningen (i första hand frekvensen mord och dråp), den andra är de former för straffutmätning som framträder i källmaterialet. Frekvensen mord och dråp ställs samman till en långsiktig kurva, men vi resonerar även om de mer kvalitativa sidorna av våldet, exempelvis vilka situationer som det dödliga våldet uppträder i. När det gäller straffutmätningen har vi ofta nöjt oss med mer kvalitativa aspekter, exempelvis om stypningsstraff eller levande begravning överhuvudtaget förekommer. Man skulle, om tiden medgav, kunna gå betydligt längre i kvantifiering. Hur som helst är detta ett arbetssätt som vi uppfattar som gängse i de historiska disciplinerna.

17. Lindström menar att civilisationsteorin "gärna fylls med ett normativt innehåll", men ger inga prov på detta från vårt arbete.

Lindström har inte alltid uppfattat att det finns en medveten koppling mellan teoriramen och de empiriska indikatorerna i vårt arbete. I sin diskussion av undertecknad Söderbergs regionala analys av civiliseringen i Sverige 1750–1870 skriver han: "En viss korrelation mellan företeelser som självmord, nattvardsgång, vaccination och uppförandet av spannmålsmagasin är inte i sig ett bevis för att det ägt rum en övergripande civiliseringsprocess." Eftersom Lindström valt att inte säga något om kontexten måste detta vara en obegriplig passus för läsarna.

Korrelationer kan aldrig bevisa något – de är bara instrument för att beskriva samvariation mellan olika företeelser. Men de kan ingå i en argumentation, och det är så de har använts här.

Självordsfrekvensen är åtminstone sedan den klassiske sociologen Émile Durkheims dagar en flitigt använd, och alltid omdiskuterad, indikator på den utsträckning i vilken människor vänder sina aggressiva impulser inåt (till skillnad från utåt, i våld mot andra). Durkheim fann ett tydligt samband mellan självordsfrekvens och kunskapsnivå (läskunnighet) i Italien och Frankrike. Han ansåg att nedbrytandet av traditionella värderingar och traditionell religiositet framkallade en stegring i självordsfrekvensen. I Italien var mord och dråp vanligast på Sicilien och i Kalabrien i söder, medan de var sällsyntast i landets norra del. I norr, där analfabetismen var lägst, var samtidigt självmorden flest. En högre kunskapsnivå sammanhängde alltså både med fler självmord och med färre mord och dråp.¹⁸ Självfallet är det av stort intresse att ta reda på om det finns ett omvänt samband mellan inre och yttre våld även i svenskt historiskt material, och om det går att identifiera ekonomiska och kulturella förhållanden som kan ha påverkat inre och yttre våld i sinsemellan motsatt riktning, på samma sätt som var fallet i Italien och Frankrike.

Vad fanns det då för tanke med att beräkna sambandet mellan vaccinationsfrekvensen, det dödliga våldet och självmorden? Vaccinationen (mätt som frekvensen vaccinerade mot smittkoppor åren 1816–1855) kan ses som ett uttryck för intresset för hälsovårdande åtgärder för barnens del. Detta intresse varierade regionalt, och var störst i områden där skrivkunnigheten var högst. Som empirisk indikator har vaccinationsfrekvensen fördelar framför måttet på skrivkunnighet, både för att det bygger på ett större och mer representativt material och för att det avser en tidigare period.¹⁹ Analysen

18. Söderberg 1999, s 40–44.

19. Skrivkunnigheten finns det inga tillgängliga länsvisa uppgifter om förrän från 1865, och då endast för personer som dömts för grova brott. Söderberg 1999, s 141.

gav resultatet att frekvensen vaccinerings samvarierade *negativt* med förändringen i frekvensen dödligt våld mellan 1700-talets mitt och mitten av 1800-talet. Sambandet mellan vaccineringsfrekvensen och förändringen i självmordsfrekvensen var däremot starkt *positivt*. En högre kunskapsnivå kan alltså ha verkat dämpande på det yttre våldet, men förstärkande på det inre. Det är intressant att se att detta ligger väl i linje med det italienska och franska mönstret. På makroplanet kan man tänka sig att aktörerna med stigande kunskapsnivå bättre kunde hantera information och föreställa sig följderna av olika handlingsalternativ, samtidigt som detta också kan ha haft en ångestskapande sida genom att hävdvunna värderingar och beteendemönster sattes i fråga. Vill vi veta varför det yttre våldet minskade så kraftigt med tiden, finns här en plausibel delförklaring.²⁰

När det gäller de påstådda korrelationerna med nattvardsgång och uppförandet av spannmålsmagasin har Lindström läst slarvigt – några sådana finns inte redovisade.

Av utrymmesskäl anger vi i tablån bara några få empiriska frågor i relation till var och en av de civilisatoriska aspekterna. Det går att ställa många andra frågor. Vårt bidrag har inte främst legat i att peka ut helt nya empiriska fält. Snarare skulle vi säga att vi har gjort två ting. Det ena har varit att omforma Elias civiliseringsteori. Vår omformulering tar inte fasta främst på affekt-kontrollen utan på hänsynen människor emellan, och utifrån detta gäller vår utförda forskning inte främst normativa utsagor utan hur människor faktiskt har agerat. Strävan har varit att fånga in vissa sidor av civiliseringen som handlingsmönster snarare än som diskurs. I detta ligger givetvis att vårt huvudsakliga källmaterial inte är etikettshandböcker, utan är av ett mer sammansatt slag.

Det andra vi gjort har varit att systematisera och i vissa avseenden vidga kunskapen om hur människor i större eller mindre utsträckning har levt med ömsesidig respekt för varandras värde. Vi har kartlagt regionala drag i civiliseringen och studerat hur människor har sökt lösa sina mellanhavanden inför rätta. Men vi har inte gått in på andra frågor som i princip är lika relevanta i ett civiliseringsperspektiv, exempelvis hur etniska minoriteter har behandlats, eller vilken ställning utsatta grupper i samhället har haft.²¹ På de områ-

20. Söderberg 1999, s 153ff, 184ff.

21. I det civiliseringshistoriska projekt vi medverkat i studeras dock behandlingen av en utsatt kategori, de mentalt störda, i Eva Eggebys avhandling *Vandringsman, här ser du en avmålning av världen. Vårdade, vård och ekonomi på Danvikens dårhus 1750–1861*, Stockholm 1996.

den som anges i tablån finns redan en hel del arbete gjort av många olika forskare, och källorna medger att mycket mera görs. Internationella komparationer hör till det som det vore mest intressant att gå vidare med.

Civilisering som diskurs

Vårt fokus på faktiska handlingar hindrar naturligtvis inte att civiliseringen också kan studeras som diskurs. Till viss del har vi gjort det när vi har redogjort för den skotska upplysningens syn på civiliseringen som en spontant framvuxen process, och även berört ett tidigt svenskt inlägg i denna diskussion.²² Vi har även ingående diskuterat synen på självmord och behandlingen av självmördare i samband med civiliseringen. Denna stora diskurs har ett mycket tydligt samband med förekomsten och framväxten av empatiska förhållningssätt.²³ Även andra diskurser har behandlats i vår forskning, exempelvis den debatt som fördes i Sverige om kopplingen mellan kunskapsnivå, ekonomisk utveckling och brottslighet.²⁴ Inget av detta nämns av Lindström.

Det går att föra sådana diskursstudier en bra bit längre – här är vi överens med Lindström. Om man ska göra det, kan det vara en poäng att redan från början dra in kontrasterande perspektiv. Här är det intressant, i relation till den av Lindström refererade forskningen om elitens syn på den ”tygellösa” folkulturen, att konstatera att rakt motsatta resonemang fördes inom den skotska upplysningen. För Adam Smith hängde graden av social interaktion på ett positivt sätt samman med moralisk utveckling och självkontroll. Smith menade att självkontroll kunde utövas även bland dem som stod lägst i samhället. Han argumenterade för att det i civiliserade samhällen alltid existerade två moralsystem sida vid sida. Det ena, som han kallade det strikta systemet, var det rådande bland vanligt folk; det andra, som han betecknade som det liberala eller lösliga systemet, togs upp bland de välbeställda, *people of fashion*.

Skälet till att moralsystemen skilde sig åt låg i de olika handlingsvägar som stod öppna för de respektive klasserna. I de lägre samhällsskikten fanns det inga möjligheter för människor att dra till sig omgivningens uppmärksamhet eller vinna dess respekt genom det frikostiga sociala liv som överklassen kunde – och genom omgivningens förväntningar drevs – att ägna sig åt. Den strikta moralen i de lägre samhällsklasserna präglades av flit, tålmod, för-

22. Söderberg 1999, s 46ff.

23. Arne Jarrick, *Hamlets fråga. En svensk självmordshistoria*, Stockholm 2000.

24. Söderberg 1999, s 153ff.

tänksamhet och ärlighet, men också av en hög grad av ogillande av avvikande, lättfärdigt beteende. För dessa människor var hårt arbete det enda sättet att uppnå någon säkerhet, deras överlevnad var beroende av de nätverk de kunde utveckla med grannar och andra i liknande ställning i samhället. I sådana situationer räknade Smith med att de ömsesidiga kraven på ett regelmässigt beteende skulle befördra dygderna, så att det exempelvis nästan alltid skulle vara rationellt att tala sanning. Denna folkliga moral var på så sätt, enligt honom, helt annorlunda beskaffad än den sorglösa moralen hos de rika.²⁵ Gentemot senare civilisationsteorier av Elias typ är det värt att notera att Smith knyter egenskaper som självkontroll och disciplinering – till underklassens moral, inte till överklassens.

Lindströms alternativa modell: våldskultur som förklaring

Förekomsten eller frånvaron av en våldskultur är det huvudalternativ som Lindström erbjuder till beskrivning och förklaring av det som vi har valt att kalla civiliseringsprocessen. Som vi fattat hans modell går den ut på att människor i det tidigmoderna samhället var mer våldsamma än dem som lever i nutidens samhälle därför att de levde i en våldskultur, inte därför att de var mer aggressiva än sina efterföljare. Det betyder att medborgare och undersåtar i 1600-talets Sverige var tvungna att möta verbala och fysiska kränkningar med våld, vare sig de fick impulsen att göra det eller inte. Som Lindström (ibland) argumenterar har våldskulturen inget samband med förekomsten eller frånvaron av empatiska relationer mellan människor.

Modellen har något att ge för att förklara hur individer förr i tiden socialiserades till normer eller en kultur som redan var på plats, men den saknar vetenskapligt värde då det gäller att förklara själva förekomsten av vålds- eller ickevåldskulturer. Större förklaringsvärde har en teori som sätter förekomsten av bestämda kulturer, det vill säga i det här fallet lika med normer för mellanmännisklig interaktion, i samband med de frustrerande erfarenheter människor gör i sina liv. Det är just det vi har gjort i vår civiliseringsforskning. I detta sammanhang kan det vara värt att påpeka att Lindströms modell inte heller tar hänsyn till att påbudet (eller spontant) både personligt och institutionellt våld är företeelser som i sig har bidragit till frustrationer och aggressivitet och därmed till fortsatt våld. Förmodligen är dagens USA ett talande exempel på detta.

25. T D Campbell, *Adam Smith's Science of Morals*, London 1971, s 175ff.

Lindströms kulturmodell är lika gammal som hans kritik av vår civiliseringsforskning. Han presenterade den redan för tio år sedan. Året därpå publicerade Jarrick en artikel i *Häftet för kritiska studier* där han kritiskt granskade denna modell. Där skrev han bland annat så här:

Jag tror [...] att i grunden kränkta människor är mer kränkingskänsliga än andra, och att relationerna mellan människorna i det äldre samhället var av sådant slag att de gjorde dem just kränkingskänsliga. Hederskulturen skulle därmed kunna få ett slags socialpsykologisk förklaring. En sådan förklaring finner jag mera begriplig än en som hänvisar till hederskulturen utan att i sin tur förklara den vidare.

I en diskussion om våldet i 1600-talets samhälle fortsatte han med en förmodan att "våldet där hade med frustrationer att göra" och med iakttagelsen att i ett samhälle där våldet var allmänt utbrett var det också närvarande i alla typer av mellanmänniskligt samspel: "i interaktionen mellan undersåtar liksom i mötet mellan undersåten och 'makten'." I ett sådant samhälle då "människor sökte hämnd för lidna oförrätter, och gjorde det med våld", utan att för den skulle göra det alltid eller alltigenom hämningslöst, gjorde maktens företrädare ofta likadant gentemot undersåtar som förödmjukat dem genom att förbryta sig mot lagarna. Han fortsatte:

Rättskipningen var grymmare då våldet var större, liksom olika typer av skamstraff – som horpall och avhuggna händer – var vanligare då människor skämde ut, okvädade och förtalade varandra mer än de gör i våra dagar. Våld möttes och straffades med våld, och underhöll på så sätt sig självt.²⁶

Senare har Jarrick i sin självmordsforskning utförligt studerat hur enskilda individer och företrädare för det officiella samhället genom suicidala handlingar respektive förnedrande straff för sådana handlingar sökte övervältra skam på varandra.²⁷

Trots att Lindström baserar sin nya kritik av vår forskning bland annat på Jarricks artikel (dock inte på hans bok om självmorden) har han inget att säga om den kritik som redan där framfördes av hans modell. Han bara presenterar sin modell på nytt, som om han inte hade hört några argument emot den.

26. Jarrick 1995, s 14f.

27. Jarrick 2000.

Några frågor

Avslutningsvis skriver Lindström att det är troligt att de förändrade handlingsmönster vi urskilt, och som han också anser faktiskt har ägt rum, representerar en mer grundläggande mentalitetsförändring. Han nämner här företeelser som nedgången i interpersonellt våld och brutala bestraffningar samt den mindre negativa attityden till ogifta mödrar. Ändå undrar vi hur Dag Lindströms egen övergripande tolkning ser ut. Vår fråga är: vilken är denna grundläggande mentalitetsförändring, och är den orelaterad till civiliseringsprocessen sådan den beskrivs av Elias eller av oss? Hur förklaras nedgången i våld?

Vi är också nyfikna på hur medborgaren Lindström ser på de civilisatoriska förändringar han själv räknar upp mot slutet av sin artikel: det minskade interpersonella våldet, den minskade användningen av brutala bestraffningar, utfasningen av en negativ attityd till ogifta mödrar. Välkomnar han dessa förändringar eller gör han det inte? Och så alldeles till sist: vad menar han med att "avskyvärda fenomen som kvinnlig könsstympning" inte "automatiskt" "rättfärdigas" genom en analys av sådana handlingars "kulturella sammanhang"?